

XUSUSIY KAPITAL VA UNING SAMARADORLIK KO'RSATKICHLARINI OSHIRISH YO'LLARI

D.A.Yuldasheva

TDIU “Umumiqtisodiy fanlar” kafedrası

Annotatsiya. Iqtisodiyotni liberallashtirish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va innovatsion rivojlantirish nafaqat iqtisodiy jihatdan balki moliyaviy jihatdan ham mustahkam tayanchni talab etadi. Shu sababli xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy salohiyatini baholashda o'z mablag'larining qiymatiga, ularning jami kapital tarkibidagi salmog'iga, majburiyatlarga bilan nisbatdagi chegaralariga muhim ahamiyat qaratiladi.

Kalit so'zlar. kapital, moliya, resurs, mavzu, ishlab chiqarish, raqobat, tadbirkorlik sub'ektlari

KIRISH

Xususiy kapitalga investitsiyalar birinchi navbatda institutsional investorlar va akkreditatsiyadan o'tgan investorlar tomonidan jalb qilinadi, ular uzoq vaqt davomida katta miqdordagi pul mablag'larini ajratishlari mumkin. Aksariyat hollarda, qiynalgan kompaniyalar uchun burilishni ta'minlash yoki likvidlik hodisalarini, masalan, dastlabki ommaviy taklif (IPO) yoki jamoat kompaniyasiga sotish uchun xususiy kapital qo'yilmalari uchun uzoq vaqt ushlab turish talab etiladi.

Xususiy kapital kompaniyalar va startaplarga bir nechta afzalliklarni taqdim etadi. Bu kompaniyalar tomonidan ma'qullashadi, chunki bu ularga yuqori foizli bank kreditlari yoki ommaviy bozorlarda ro'yxatga olish kabi an'anaviy moliyaviy mexanizmlarga alternativa sifatida likvidlikka kirish imkoniyatini beradi. Xususiy kapitalning venchur kapitali kabi ba'zi bir shakllari, shuningdek, g'oyalarni va

dastlabki bosqichdagi kompaniyalarni moliyalashtiradi. Ro'yxatidan chiqarilgan kompaniyalarga nisbatan xususiy sarmoyalarni moliyalashtirish bunday kompaniyalarga noodatoksial o'sish strategiyasini ochiq bozor porlashidan uzoqlashtirishda yordam berishi mumkin. Aks holda, choraklik daromadning bosimi yuqori menejment uchun kompaniyani aylantirish yoki yo'qotishlarni kamaytirish yoki pul ishlashning yangi usullari bilan tajriba o'tkazish uchun vaqtni keskin qisqartiradi.

Xususiy kapital kompaniyalari uchun asosiy daromad manbai boshqaruv to'lovlari hisoblanadi. Xususiy kapital kompaniyalari uchun to'lovlar tarkibi odatda turlicha bo'ladi, lekin odatda menejment to'lovi va ish haqi kiradi. Muayyan firmalar har yili boshqariladigan aktivlar uchun 2 foizli boshqaruv to'lovini oladilar va kompaniyani sotishdan olingan daromadning 20 foizini talab qiladilar.

Xususiy kapital firmasidagi lavozimlar juda yaxshi va juda yaxshi sabablarga ko'ra talab qilinadi. Masalan, firma boshqaruvidagi (AUM) 1 milliard dollarlik aktivga ega ekanligini ko'rib chiqing. Ushbu firma, aksariyat xususiy kapital kompaniyalari singari, ehtimol yigirmadan ortiq investitsiya bo'yicha mutaxassislariga ega bo'lishi mumkin. Yalpi foydaning 20 foizi millionlab firma to'lovlarini keltirib chiqaradi; Natijada, investitsiya sohasidagi ba'zi etakchi o'yinchilar bunday firmalardagi lavozimlarga jalb qilinmoqdalar. 50 dan 500 million dollargacha bo'lgan bitimlarning o'rtacha bozor darajasida, assotsiatsiya lavozimlari ish haqini eng past oltita ko'rsatkichga olib kelishi mumkin. Bunday firmaning vitse-prezidenti potentsial ravishda 500 ming dollarga, asosiy direktor esa 1 million dollardan ko'proq ish haqiga[1] ega bo'lishi mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mamlakatimiz iqtisodchilari o'z ilmiy izlanishlarini xususiy capital hisobi va ulardan foydalanishni tahlil qilishning nazariy va amaliy jihatlariga bag'ishlaganlar, ular orasida Ibragimov A., Ochilov I., Qo'ziev I., Rizaev N., Karimov A., Islomov F., Pardaev A.X., Pardaev B.X. kabilarni kiritish mumkin. Shu bilan bir qatorda,

xorijiy iqtisodchilaridan o‘z ilmiy izlanishlarini xususiy kapital hisobi va undan foydalanishni tahlil qilishning nazariy va amaliy jihatlariga bag‘ishladilar, ulardan: Alisenov A. S., Babaev Yu. A. Zaxarov I. V., Kondakov N. P., Melnik M. V. kabilarning ilmiy izlanishlari ayniqsa tahsinga sazovor.

Tadqiqot metodologiyasi. Xususiy kapitalning samaradorlik ko‘rsatkichlariga bag‘ishlangan mazkur maqolada analitik tahlil qilish, qiyoslash, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xususiy kapital tushunchalariga ta’riflar O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan “Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish uchun konseptual asos”da hamda “Hisob siyosati va moliyaviy hisobot”da keltirilgan[2].

Xususiy kapital (sarmoya) - sub’ektning majburiyatlarni chegirib tashlagandan keyingi aktivlaridir. Sub’ekt majburiyatlari - sub’ekt (qarzdorning) boshqa sub’ekt (kreditor) foydasiga muayyan ishni amalga oshirish, masalan, mulkni topshirish, ishni bajarish, pul to‘lash va boshqa majburiyatlaridir yoxud muayyan xatti-harakatdan tiyilib turish majburiyatidir, kreditor esa qarzdordan o‘z majburiyatlarini bajarishini talab qilishga haqlidir.

Aktivlar - sub’ekt nazorat qiladigan, kelgusida ulardan daromad olish maqsadida avvalgi faoliyat natijasida olingan iqtisodiy resurslardir.

Demak yuqoridagi ta’rif va tasniflashdan quyidagi bog‘lanishni berib o‘tish mumkin:

$$\text{Xususiy kapital(XK)} = \text{Aktivlar(A)} - \text{Majburiyatlar(M)}$$

Xususiy kapital ustav, qo‘shilgan, zaxiralar sarmoyadan va taqsimlanmagan foydadan iboratdir. Zarur hollarda ustav, qo‘shilgan, zaxira kapitali tahliliy jihatdan hisobga olinadi.

Buxgalteriya balansidagi xususiy kapitalning miqdori aktivlar qiymatini va majburiyatlarni baholashga bog‘liqdir.

Xususiy kapital ustav fondidan (ustav kapitalidan), qo‘shilgan, zaxira kapitalidan va taqsimlanmagan foydadan tarkib topadi.

Ustav fondi (ustav kapitali) ta‘sis hujjatlarida belgilangan hissalarining (pulda ifodalangan holdagi) yig‘indisini aks ettiradi. Ustav fondiga (ustav kapitaliga) hissalar shaklida kiritiladigan moddiy va nomoddiy aktivlar ta‘sischilar (ishtirokchilar) o‘rtasidagi kelishuvga ko‘ra baholanadi, qonunda nazarda tutilgan hollarda esa, baholovchi tashkilot tomonidan baholanishi kerak.

Qo‘shilgan kapital aksiyalarni nominal qiymatidan baland narxlarda dastlabki sotishdan olinadigan emissiya daromadini, shuningdek ekvivalenti chet el valyutasida ifodalangan ustav fondini (ustav kapitalini) shakllantirish jarayonida yuzaga keladigan kurs farqini aks ettiradi.

Zaxira kapitali uzoq muddatli aktivlarni qayta baholashda hosil bo‘ladigan inflyasiya zaxiralarini, qonun hujjatlarida va ta‘sis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorlarda sof foydadan ajratmalarni, shuningdek tekinga olingan mol-mulkning qiymatini aks ettiradi.

Taqsimlanmagan foyda foydaning jamg‘arilayotganligini ifodalaydi va mulkdorlarning qaroriga binoan ustav fondiga (ustav kapitaliga) qo‘shilishi mumkin[3].

Mulkchilik shakllaridan qat‘iy nazar, korxonalarda ustav kapitali (fondi) miqdori mazkur korxonada tashkil bo‘lganda tasdiqlangan ta‘sis hujjatlarida ko‘rsatilgan miqdorga teng bo‘ladi. Uning miqdori yil davomida o‘zgarmaydi.

Xususiy kapital tahlili maqsadi- xususiy kapitalni shakllantirishning asosiy manbaalarini o‘rganish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Xususiy kapital tahlilining asosiy vazifalari[4]:

-tahlil uchun zarur bo‘lgan axborotlar bazasini (ustav kapitalini ko‘paytirish, undan foydalanish, tasarruf etish bilan bog‘liq bo‘lgan axborotlar to‘plamini) shakllantirish;

-qonun xujjatlari va xo‘jalik yurituvchi sub‘ektning ustavida belgilangan

normalariga amal etilishini baholash;

-xususiy kapital va uning tarkibiy, dinamik o‘zgarishlariga baho berish;

-xususiy kapitaldan samarali foydalanish darajasini o‘rganish;

-xususiy kapital samaradorligini oshirishning imkoniyatlarini aniqlash va yo‘lga qo‘yish.

Xususiy kapital tahlilini olib borishda axborot manbaalariga «Buxgalteriya balansi» va «Xususiy kapital to‘g‘risida»gi hisobot shakllari kiradi.

Buxgalteriya balansida xususiy kapital va uning tarkibiy birliklari haqidagi ma‘lumotlar hisobot davri boshiga va oxiriga xaqiqiy, tan olingan qiymati bo‘yicha aks ettiriladi.

Buxgalteriya balansida o‘z sarmoyasi va ularni oshkor qilish xo‘jalik yurituvchi sub‘ektning moliyaviy ahvolini tahlil qilishda moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar uchun yordam bera oladigan axborotlarni aks ettirishni tasniflaydi. Buxgalteriya balansida xususiy sarmoyani umumiy summasigina oshkor qilinishi kerak.

Xususiy kapital va uning tarkibiy qismlari haqidagi axborotlarni tarkibiy qismi sifatida ochib berilishi 14 son BXMS bilan tariblanadi. Barcha xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar (banklar va byudjet tashkilotlaridan tashqari) xususiy kapital to‘g‘risidagi axborotni tayyorlash va ochib berish jarayonida mazkur standart talablarini bajarishlari kerak.

O‘z sarmoyasi (xususiy kapital) to‘g‘risidagi hisobotda o‘z sarmoyasining harakati, zaxiralarni shakllantirish, to‘lash uchun hisoblangan dividendlar to‘g‘risidagi axborot taqdim etiladi.

Xususiy kapital to‘g‘risidagi hisobotni tuzish maqsadi bo‘lib, xususiy kapitalning hisobot davri boshiga va oxiriga bo‘lgan holati va hisobot davri mobaynida uning tarkibidagi o‘zgartirishlar haqidagi axborotni ochib berish hisoblanadi[5].

Xususiy kapital to‘g‘risidagi hisobotga bo‘lgan tushuntirishda xo‘jalik yurituvchi sub‘ekt xususiy kapitalining qatnashchining chiqib ketishi, aksiyadorlik

jamiyati tomonidan aksiyalarning sotib olinishi yoki sotib olingan aksiyalarni bekor qilinishi, aksiyalar nominal qiymatining pasayishi yoki boshqa sabablarga ko‘ra kamayib ketganligi haqidagi ma’lumotlar keltiriladi.

Hisobotning xususiy kapital to‘g‘risidagi qismiga oid tushuntirish xati “Hisob siyosati va moliyaviy hisobotlar” Buxgalteriya hisobi milliy standarti (1-son BHMS)da nazarda tutilgan talablarga muvofiq tuziladi.

Aksiyadorlik jamiyatlari xususiy kapital to‘g‘risidagi tushuntirishda quyidagilar haqidagi axborotni keltiradilar[6]:

a) obuna amalga oshirilishi nazarda tutiladigan aksiyalarning umumiy soni va nominal qiymati;

b) nazarda tutilgan miqdorlar bilan taqqoslaganda obuna amalga oshirilgan aksiyalarning umumiy miqdori va nominal qiymati;

v) aksiyalarga obunaning borishi chog‘ida olingan mablag‘lar umumiy summasi;

g) ayrim turlar va toifalar bo‘yicha ustav kapitali tarkibidagi aksiyalar;

d) imtiyozli aksiyalar bo‘yicha to‘lanmagan jamlangan dividendlar summasi;

e) aksiyalar ko‘rinishida to‘lanadigan dividendlar, xususan, to‘lanadigan aksiyalarning soni va qiymati, shuningdek, ularning turlari yoki toifalari to‘g‘risida;

j) hisobot davrida yuz bergan maydalash yoki qo‘shib yuborishlar va aksiyalarning maydalanishi yoki qo‘shib yuborilishigacha va undan keyingi aksiyalarning nominal qiymati to‘g‘risidagi.

Aksiyalarga obunaning borishi chog‘ida olingan mablag‘lar umumiy summasi tushuntirishda quyidagilar bo‘yicha keltiriladi[7]:

a) aksiyalar uchun haq sifatida kirim qilingan barcha pul mablag‘lari, aksiyalar soni ko‘rsatilgan holda;

b) aksiyalar uchun to‘lov sifatida kirim qilingan mol-mulkning qiymat bahosi, aksiyalar soni ko‘rsatilgan holda;

v) aksiyalar uchun haq sifatida kirim qilingan chet el valyutasining umumiy

summasi, aksiyalar soni va hisobda valyuta kirim qilingan kursi ko‘rsatilgan holda.

Ustav kapitali tarkibidagi aksiyalar haqidagi axborot tushuntirishda ayrim turlar va toifalar bo‘yicha keltiriladi[8]:

a) chiqarilgan aksiyalar soni, ustav kapitalining to‘lanmagan qismi ko‘rsatilgan holda;

b) aksiyaning nominal qiymati;

v) muomalada bo‘lgan aksiyalar sonida hisobot davri mobaynidagi o‘zgartirishlar;

g) aksiyalar bilan bog‘liq huquqlar, imtiyozlar va cheklashlar, shu jumladan dividendlarning taqsimlanishi va kapitalning qaytarib berilishi bo‘yicha cheklashlar;

d) jamiyatning o‘ziga, uning shu‘ba va uyushgan korxonalariga tegishli aksiyalar;

e) ular egalik qilayotgan muassislarning ro‘yxati va aksiyalar soni;

j) ijroiya organi a‘zolarining mulki bo‘lgan aksiyalar soni;

z) opsiya va boshqa kontraktlarga binoan chiqarish uchun zaxiralashtirilgan aksiyalar, ularning muddatlari va summalari ko‘rsatilgan holda;

i) konvertatsiyalanadigan (aksiyalar yoki obligatsiyalarga) aksiyalarning soni va nominal qiymati hamda ushbu aksiyalarning qarzga oid qimmatli qog‘ozlarga konvertatsiya qilinishi hollarida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan majburiyatlar.

Boshqa barcha xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar moliyaviy hisobotlarga oid izohlarda quyidagilar to‘g‘risidagi axborotni keltiradilar:

a) egalik qiluvchilar o‘rtasida ustav kapitali ulushining taqsimlanishi;

b) ushbu ulushlarga tegishli huquqlar, imtiyozlar yoki cheklashlar;

v) ustav kapitali tarkibida egalik qiluvchilar ulushi tarkibidagi o‘zgartirishlar.

XULOSA

Xususiy kapitalning o'ziga xos muammolari mavjud. Birinchidan, xususiy kapital fondlarini tugatish qiyin bo'lishi mumkin, chunki ommaviy bozorlardan farqli o'laroq, xaridorlarni sotuvchilar bilan mos keladigan tayyor buyurtma kitobi mavjud emas. Firma o'z sarmoyasini yoki kompaniyasini sotish uchun xaridorni qidirishni amalga oshirishi kerak. Ikkinchidan, xususiy kapitaldagi kompaniya uchun aktsiyalarga narx belgilash, odatda, ochiq ro'yxatga olingan kompaniyalar uchun bo'lgani kabi, bozor kuchlari bilan emas, balki xaridorlar va sotuvchilar o'rtasidagi muzokaralar orqali belgilanadi. Uchinchidan, xususiy kapital egalarining huquqlari odatda davlat bozorlarida o'zlarining hamkasblari uchun huquqlarni belgilaydigan keng boshqaruv doirasi o'rniga muzokaralar yo'li bilan har bir holda qaror qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. <https://uz.thelittlecollection.com/privateequity-15062>
2. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligida 1998 yil 26 iyulda 17-07/85-son bilan tasdiqlangan O‘zbekiston Respublikasining Buxgalteriya hisobi milliy standarti (1-son BHMS)
3. O‘zbekiston respublikasining Buxgalteriya hisobi to‘g‘risidagi qonun (yangi taxrir), 2016 yil 13 aprel, 19-modda. Xususiy kapitalni hisobga olish
4. Юлдашева Д. А. ИНФОРМАЦИОННАЯ ОСНОВА ОЦЕНКИ СОБСТВЕННОГО КАПИТАЛА ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ //World scientific research journal. – 2024. – Т. 23. – №. 2. – С. 57-66.
5. Yuldasheva D. A. INFORMATION BASIS FOR THE ASSESSMENT OF THE EQUITY CAPITAL OF ECONOMIC ENTITIES IN UZBEKISTAN //World scientific research journal. – 2024. – Т. 26. – №. 3. – С. 167-176.
6. Юлдашева Д. А. ОЦЕНКА СОБСТВЕННОГО КАПИТАЛА ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ //World scientific research journal. – 2024. – Т. 23. – №. 2. – С. 417-427.

7. Юлдашева Д. А. КОНЦЕПЦИИ РАЗВИТИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В УЗБЕКИСТАНЕ, ПРОБЛЕМЫ ИХ РЕАЛИЗАЦИИ //ILMIY TADQIQOT VA INNOVATSIYA. – 2023. – Т. 2. – №. 3. – С. 40-50.
8. Yuldasheva D. A. THE MAIN DIFFERENCES BETWEEN THE NATIONAL ACCOUNTING STANDARDS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND IFRS //Journal of new century innovations. – 2023. – Т. 21. – №. 1. – С. 130-135.